

KONGRESSZUS UTÁNI JEGYZETEK

A madridi kongresszus alaptémája a hőség volt: 35–38 fok odakinn, majd 40 fokos előadóterem (elképesztően rossz akusztikával). A madridi nyár a zakón-nyakkendő egyenviselő utolsó mohikánjait is eltüntette – néhány olasz kivételével. A hivatalos alaptéma: a szociológia az egységesülő és mégis sokféle világban (sociology for one world: unity and diversity), erről a hivatalos ünnepi megnyitón esett szó. Hogyan is lehetne egyébként egy szlogenről beszélni? Így van, na és?

A szociológusi bennfentes tudás része, hogy a világkongresszusok igazi funkciója nem az, hogy a tudósok meghallgassák egymás referátumait, vitatkozzanak róla, s így felgyorsítsák a belső szakmai kommunikációt. Nevetséges. Hogyan lehetne nyolc-tizenöt percen előadott tézisekről három-öt percen hosszán, komolyan vitatkozni? A kongresszusok arra valók, hogy az ismerősök találkozzanak, hogy új ismeretségeket lehessen kötni, hogy mindenki szövögesse azt a kapcsolati hálót (ez most divatos, a network), amely nemzetközi érvényesülését elősegíti. Ez a bennfentes tudás az elsőéves egyetemi hallgató elméleti felkészültségének a szintjén áll. Aki már hallott a manifeszt és latens funkciók megkülönböztetéséről, azt mondja: aha. A dolog ezzel el van intézve.

Visszalépve az elsőéves felkészültségi szintje alá, mégis megkérdezem: De hát mire való a kongresszus? Mit tudtam meg a sokféle és mégis egységes vi-

TÁJÉKOZÓDÁS

lágrol? A kérdés most a húsunkba vág, hiszen egyszerre hajtogatjuk mi is a mostan divatos verklit az Európához való felzárkózásról, miközben (legalábbis sokan) azt gondoljuk, hogy reménytelen periféria helyzetben vagyunk. Valamit szociológusként is kellene tudnunk erről, hogy ne dőljünk be az ideológiák változásának, az „új rizsának” (de kikopott ez a metafora a használatból, mikor aztán igazán itt a rizsa). Mit tudtam meg a szakmáról – arról a szakmáról, amelynek az elmúlt tíz-tizenöt évben esett a presztízse (nemcsak nálunk), amelyre egyre kevesebb hallgató kíváncsi, mert egyre bizonytalanabb, hogy egy szociológus mihez kezdhet a diplomájával? Milyen ma a szociológia?

Ez aztán igazi, naiv kérdés, lehetetlen is rá válaszolni. „A” kongresszust senki sem látta, „a” szociológia nem létezik. Benyomásom szerint az átlagnál szorgosabban látogattam az üléseket, de persze fogalmam sincs, hogy hol hangzott el az „ige”, hol történtek igazán lényeges dolgok. Maradok a töredékeknel.

Vannak-e nagy, felismerhető elméleti trendek? A racionális választás (rational choice) elméletének szelleme alighanem bejárta a kongresszust. Bevett és tisztességes elméleti iránynak számít, népszerű is, még divatos is, mindenestre sokkal inkább, mint a kiöregedőnek, idejétmúltnak tartott neomarxizmus. A racionális választásnak szentelt szimpóziumon a megjelentek élvezhették Jon Elster szellemes fejtegetéseit, Amitai Etzioni szkeptikus kritikáját – jól ismert érvek, gondosan körülhatárolt álláspontok. Az előadók eleve csak híveket győzhették meg. Aki úgy vélte, hogy a racionális választás elmélete merész idealizáció, nem számol az emberi viselkedés valamennyi valóságos jellegzetességével, ezért nem is tudja megmagyarázni, az Elster előadása után egyetlen ellenérvvel sem lett szegényebb. Aki pedig úgy gondolja, hogy az irracionálisokra, normákra, a morális értékekre, a deontológiára mint a cselekvésemélet szerves részére való hivatkozás pusztán magyarázatként tünteti fel azt, amit meg kell magyarázni, azt Etzioni fejtegetései nem győzték meg arról, hogy a „puha” cselekvésemélet hívei egy lépést is tettek volna előre a hatvanas évek retorikus érveivel képest. Valahol biztos van elméleti haladás, de erre a szimpóziumra nem szökött be.

A kongresszuson Jeffrey C. Alexander és Piotr Sztompka fáradozásainak köszönhetően kutatási bizottsággá alakult a szociológiaelméleti munkacsoport. Az intézményi felértékelés bizonyára része az Alexander által vezérelt, kaliforniai központú „új elméleti mozgalomnak”: a neofunkcionalizmus és a cselekvésemélet új szintézisének. „Cselekvés” és „rend” volt a két alapkategória Alexander mozgalomindítónak szánt nagy könyvében (*Theoretical Logic in Sociology*), amelynek mondanivalóját gonoszkodva úgy is össze lehet foglalni, hogy hát fontos mind a kettő. Alexander az elméleti diskurzus új stratégiáiról szóló szekciót bevezetve ezt mindenestre újra leszögezte. A neofunkcionalizmus persze komolyan veendő – személyes balszerencsém, hogy az erről szóló szekciót nem hallhattam. Az „új diskurzus” viszont elég balul ütött ki. Meghökkenő, hogy elméleti fejtegetések címén (egyébként neves) szociológusok mennyi lapos dolgot képesek elsütetni (a példákat nemcsak az említett szekcióból veszem). A posztmodernről való fecsegés nemcsak nálunk ragályos – előnye, hogy pontosan senki sem tudja, miről beszél az előadó (Bernhard Giesen).

(Szerencsére Craig Calhoun okosan kipukkasztotta az egyik szekcióban a léggömböt – hogy másutt újra fellibbenjen.) A hermeneutikáról beszélve viszont mindenki nagyon is jól tudja, miről van szó, de ez sem akadályozza annak, hogy valaki tankönyvi banalitásokat ismételtessen a megértés fontosságáról (Walter K. Schwager). Az is elméleti előadásnak számít, ha valaki Mannheimet kivonatolja, s lelkesen ajánlja a generáció fogalmát mint központi szociológiai fogalmat – egyetlen új megfontolás vagy megfigyelés nélkül (Richard Grathoff). Vagy a globalizáció: nagyon jól hangzik, még a kongresszus szlogenjére is rimel, s mennyire igaz, hogy egyre egyformábbak vagyunk (Roland Robertson)!

Itt-ott persze igazán érdekes dolgokat is lehetett hallani az elméleti szekciókban. Göran Therborn például a szociológiaelméletet két okból tartotta szükségesszerűen változás előtt állónak: egyrészt, mert tarthatatlan az a stratégia, amely a szociológia elméletét elszigeteli más társadalomtudományok elméletétől, illetve megkülönböztetés nélkül beszél a szociológia és a társadalomtudomány elméletéről (a racionális választás elmélete legalábbis részben áttörte ezt a diszciplináris elszigetelődést, illetve imperializmust); másrészt, mert nem lehet örökké csak a konceptuális sémáknál megrekedni a magyarázat igénye nélkül (Parsons szelleme még mindig kísért). Hans Joas viszont azt vetette a szociológia szemére, hogy képtelen megragadni a cselekvés kreatív jellegét, s ezt a hiányt pótlandó azokat az elméleti hagyományokat kereste – az expresszivitás herderi felfogásától a pragmatizmusnak a problémamegoldó viselkedésről alkotott leírásáig –, amelyekből fogalmi eszközöket, szemléleti elemeket lehetne meríteni – vagyis ő a konceptualizáció finomítása felé akart előrehaladni.

Az elméleti szociológia szerencséje, hogy vannak egypáran, akiken a kritikai elmét köszörülni lehet (s akik a nagy kongresszusokon többnyire nincsenek jelen): Giddensről, Bourdieu-ról, Habermasról okosat is, kevésbé okosat is hallottam, biztosan más is. Ami csak azt jelenti, hogy a szociológiaelméletet nem a kongresszuson csinálják, ott csak az elmélet visszfénye látszik. Nem valószínű, hogy lehet úgy elméletet csinálni, ahogy Alexanderék teszik: mozgalmként, elméletpolitikával, a *publicity* minden eszközével. Talán a történeti reflexióval?

Engem leginkább az elmélettörténet érdekel. Az előbb leírtak szellemében fel kell tennem a kérdést: a számbavétel, a lelkiismeretes rekonstrukción túl van-e elméleti jelentősége, értelme az elmélettörténeti kutatásnak? Gyakorlati értelme ugyanis van: a szociológusok oktatásához elengedhetetlen a klasszikusról szóló ismeretanyag karbantartása. De most többről van szó.

Sorra veszem azt a három szociológiatörténeti szekciót, amelynek a munkáját közelről ismerem. A szociológia klasszikusainak gazdaságelméleti hátteréről szóló szekció (ezt én szerveztem) abból a gondolatból született, hogy a két, nagyon különböző szerkezetű és méretű tudomány, amely sokszor ugyanazokig a 18. századi gyökerekig nyúlik vissza és a 19. században még sok ponton érintkezett, eltávolodott egymástól, illetve tisztázatlan viszonyba került. Könnyű lenne idézni a számos gazdaságtani eredetű szociológiai és a szociológiai eredetű gazdaságtani megfigyelést. Ezek azonban elméleti szinten nem

TÁJÉKOZÓDÁS

vezettek el ahhoz a tisztáshoz, amit a felvetett problémák indokolnának. Valamiféle elméleti kooperációra vagy új diszciplináris tagolásra lenne szükség. (Ezt jelzi például, hogy a SAGE kiadó épp most, a kongresszus idején hirdeti Alberto Martinelli és Neil Smelser a prospektus szerint hasonló megközelítésű *Economy and Society* című kötetét.) A szekció persze e gondok megoldásához nem juthatott el, sajnos még a jelzéséig is alig. Voltak nagyon jó előadások (David Frisby Simmelről beszélt, aki – úgy látszik – kimeríthetetlen szerző, Charles Camic nagyon okosan Parsons és az amerikai intézményes gazdaságtan viszonyáról), voltak botrányok (Stjepan G. Mestrovic) – egészében a szekció nem nagyon tudta jelezni, hogy itt tulajdonképpen elméleti válságproblema van.

A párhuzamos, a szociológiai klasszikusok filozófiai háttéréről szóló szekció kicsit máshogy alakult. A szociológia és a filozófia viszonya másképp problematikus. Az az igény, hogy a filozófiai eredetű problémákat szociológiailag kell feloldani, a korai szociológusok óta kísért, s napjainkig nem tűnt el: gondoljunk csak Habermas kísérleteire, a modern tudományfilozófia egyes ágaira, vagy akár J. Elster diszciplináris határokat semmibe vevő vizsgálataira. A filozófáló szociológia vagy szociologizáló filozófia nagy kihívás és ígéret – elsősorban annak az ígérete, hogy a szociológia ki tud kecmeregni a sokszor érdektelen apróságok gyűjtögetéséből, s igazi morális jelentőséggel is bíró tudománnyá válhat – ugyanakkor ez az út (vagy ezek az utak) tele vannak csapdákkal. Ebben a szekcióban ezekről az ígéretekéről és csapdákról szerencsére esett szó a kantianizmus és Durkheim kapcsán: Mogens Blegvad a korai német szociológiáról és a kantianizmusról szólt ilyen vonatkozásban, roppant érdekesek voltak Hans-Peter Müller fejtegetései a szociológiai kantianizmusról mint a filozófiai problémák szociológiai elemzési kísérletéről, s magam is arról beszéltem Durkheim és egy ma már elfeledett francia idealista, Hamelin viszonya kapcsán, hogy a szociológia metafizológiává változtatásának csábító kísérlete hogyan befolyásolta Durkheim tudományépítési stratégiáját, s mindez hogyan járult hozzá a durkheimizmus viszonylagos kudarcához. Éppen mivel erre az elméletileg eleven kérdésre nem reagált, volt kevésbé érdekes Susan Stedman Jones filológiai ragyogó előadása Renouvier-ről és Durkheimről.

A szociológia és a fasizmus viszonyával foglalkozó szekció láthatóan nem elméleti problémából született, hanem a nyugatnémet szociológián belül (Madrid volt az utolsó kongresszus, ahol ez a terminus még használható) kialakult, számomra átláthatatlan háttérű és motivációjú vitából. Míg ugyanis a hagyományos felfogás (König, Lepsius) azt tartotta, hogy a fasizmus nem türte meg a szociológiát, s a szociológusok is ellenérzéssel viseltettek a fasizmussal szemben, a nyolcvanas években többen állították, hogy egyrészt a fasizma időszakban is létezett valamifajta szociológia, másrészt nem is volt minden szociológus annyira ellenséges a fasizmussal szemben (Kaesler, Klingemann). Itt tényekről van szó. Számomra azonban az igazi problémát nem a tények jelentik. A kérdés szélesebb és kifejezetten elméleti jellegű (de ez a konferencián csak megjegyzésekben, folyosói vitákban került elő). Szélesebb, mert nyilvánvalóan nemcsak a fasizmusról, hanem a sztálinizmusról is szó

van, s minket közelebről ez érint. Elméleti jellegű, mert nemcsak arról van szó, hogy a fasiszta és sztálinista rendszerek tényekkel igazolhatóan nem szertették túlságosan a szociológiát (ezt Hegedüs András már a hatvanas évek közepén megírta), hanem arról is, hogy sejtésem szerint a szociológia sem volt különösebben termékeny e rendszerek elemzésében. A szociológia azzal, hogy elkülöníti a társadalmi létezés területét mint a maga vizsgálati tárgyát, nem nagyon képes a gazdaság, a társadalom és a politika reintegrálására, összeolvasztására törekvő rendszerek elemzésére. Ezért dominálnak – benyomásom szerint – e rendszerekről a reduktív elemzések (elsősorban a politológiai redukció). Ugyanezért viszont azok a szociológiatörténeti elemzések, amelyek nem a fasiszta vagy sztálinista korszak szociológiai termésének leltározására, hanem a fasiszmusra és a sztálinizmusra irányuló szociológiai vagy szociológusi reflexió elemzésére törekednek, elméleti jelentőségűek. Ilyen viszont nem nagyon volt. (Természetesen, mert mindannyiunk húsába vág. A tények rögzítését is el kell végezni, hiszen a diszciplinárisan önállósult magyar szociológia egész története az államszocializmus időszakára esik – ez az időszak pedig a posztstálinizmus, azaz nem a szó szoros értelmében vett sztálinizmus időszaka.)

Az általános kérdésekhez visszatérve: Kell-e a szociológiaelméletben megújulás? Ha nem is mindenben, de Therbornnal értek egyet. A szociológia nyilvánvalóan valamilyen korszakhatáron van. Nemcsak a politikai világ rendeződik át, hanem talán valóban véget ér az az időszak, amikor a szociológia az USA-ban kialakult intézményes és tudományos modellben fejlődött. A világból sokat nem tudott megmagyarázni, a szakemberképzésben kivívott helyét sem tudta igazolni azzal, hogy teljesítőképesebb, hozzáértőbb kádereket nevelne, mint a többi társadalomtudomány. Ezzel magyarázható, hogy az egyetemi rendszerben relatíve pozíciókat vesztett. (Most a nyugat-európai és amerikai szociológiáról beszélek.) Másfelől a számítástechnika és a statisztika fejlődése olyan félelmetes eszközöket adott a tudomány kezébe, hogy nincs az a rossz kérdőív, amelyből ne lehetne érvényes és mutatós dolgozatokat írni. Át kell gondolni a szociológiai kutatás és oktatás paradigmáját, s ez nem megy az elméleti paradigmák átgondolása nélkül. Fel kell tenni a kérdést, hogy a nagy elméleti paradigmák mennyire korhoz kötöttek, mennyire tudnak egy várhatóan egészen más világban értelmes válaszokat generálni. Mert feltehetően nem a történelem végének a küszöbén állunk – ez a jelszó inkább a kihívások negligálására jó. Nem nagy tanulság, nem is kellett érte Madridba menni, hogy elméleti paradigmaváltás elképzelhetetlen a „szomszédos” diszciplínákhoz való, magától értetődőnek látszó, valójában kontingens viszony átgondolása nélkül. A madridi hőség nem kedvezett a nagy felismerésnek: vajon a nyirkos Bielefeldben előbbre jutunk-e majd?

Némedi Dénes